

КОБЗАРСЬКИЙ ЕТНОГРАФІЧНИЙ КОНЦЕРТ ГНАТА ХОТКЕВИЧА (до 105-ї річниці Археологічного з'їзду)

Станіслав ДИМЧЕНКО

Творча діяльність Гната Мартиновича Хоткевича (1877–1938) відзначається винятковою багатогранністю — він був талановитим письменником, публіцистом, критиком, істориком, етномузикознавцем, музикантом, режисером, педагогом, перекладачем, а також надзвичайно обдарованим пропагандистом народних пісень і дум. Г. Хоткевич пройшов складний життєвий і творчий шлях, який відтворено на підставі архівних і документальних матеріалів у монографії Надії Супрун “Гнат Хоткевич — музикант”¹. Авторка висвітлює діяльність і творчість універсального українського митця, досліджуючи їх в єдності соціально-історичних, фольклорно-етнографічних, органологічних та композиторських аспектів.

У даній статті розглядається його діяльність як дослідника кобзарського мистецтва, етномузикознавця та інструментознавця, який заклав основи системного підходу до вивчення музичних інструментів, що побутують в Україні.

“Мабуть, звуки бандури “дядька Павла” дали певне спрямування деяким періодам мого життя”², — читаємо у спогадах Гната Мартиновича. 1895 року Г. Хоткевич придбав концертну бандуру, яку змайстрував талановитий народний скрипаль і бандурист Арсентій Остапенко (Мова). З нею він уже не розлучався до кінця життя. У грі на цьому старовинному інструменті він досяг неперевершеної майстерності. Пізніше вивчення “кобзарської та бандуристської справи” стало одним із головних

напрямок його дослідницької діяльності. Кульмінаційним моментом у цій справі був концерт кобзарів-лірників на XII Всеросійському Археологічному з'їзді, який проходив у Харкові 15–27 серпня 1902 року.

Ідея виступу українських кобзарів на представницькому форумі вчених виникла у професора М. Сумцова. Її підтримали члени підготовчого Комітету під головуванням Д. Багалія, який розробив програму збирання відомостей про кобзарів і лірників Лівобережної України. Організацію кобзарського концерту було доручено Г. Хоткевичу — відомому в місті бандуристу-віртуозу, письменнику й театральному діячеві.

Ще задовго до з'їзду “у літературі про фольклор з'явилося твердження, що Остап Вересай був останнім українським бандуристом. [...] Але, на щастя, [...] кобзарі не вмирають. [...] Вони все ще зберігають, хоча і з трудом, своє пісенне багатство і все чекають, не дочекаються лінивих adeptів науки, щоб вони зайнялись ними, як вони того заслуговують”³. У цих словах Г. Хоткевича визначається його переконлива позиція щодо свого наміру віддати роки, сили, знання розвитку художньо цінного явища. Великою заслугою дослідника було те, що він реальними переконливими фактами рішуче заперечив песимістичний погляд на кобзарство. “Я поширив трохи завдання, — згадує пізніше Г. Хоткевич, — рішивши показати не тільки кобзарів, а й лірників і навіть так звану троїсту музику”⁴.

Для участі в концертній програмі він запросив харківських кобзарів Павла Гащенка, Івана Кучугуру-Кучеренка, Івана Нетесу, Петра Дривченка, Гната Гончаренка, Опанаса Барю та лірників Івана Зозулю, Самсона Веселого, Ларівона (прізвище невідоме, а прозвище — “Цар”), а також чернігівського кобзаря Терешка Пархоменка та полтавського Михайла Кравченка, скрипалів Яцька Невінчаного (перша скрипка), Арсентія Мову (друга скрипка) і басиста, прізвище якого не встановлено. Зібравши кобзарів, Г. Хоткевич розпочав копітку роботу зі створення кобзарського ансамблю. Довелося чимало працювати над голосами кобзарів, бо вони часто співали в негодю, мали “простужені захриплі голоси”. Треба було відповідно їх підготувати. Гнат Мартинювич прагнув довести, що кобзарське мистецтво повинно жити, а обов'язок громадськості

ті — активно підтримувати його, сприяти, щоб воно зазвучало зі сцени.

Ось як він згадує про початок своєї роботи з народними виконавцями: “Як зараз стоїть перед очима перший момент, коли треба було показати кожному, що він уміє. Се ж перший раз зібрались “Кобзарі усіх країн”. І сильно, мабуть, билися кобзарські серця, приступаючи до того незвичайного конкурсу. Перші грають наші харківці. Ну, вони нічого особливого не показали. Ні в грі, ні в репертуарі. Потім співає Михайло. Дума про трьох братів самарських. Співає особливо. Тихими хуторами полтавськими повіяло, одвічною журбою степу. [...] Виконання Михайла було повне внутрішнього змісту. [...] Безумовно, то був один з кращих бандуристів України. [...] Нарешті зостався тільки Терешко. Держить бандуру впоперек, не по-харківському. [...] Та як вдарив! Бандура велика, гучна. Манера гри специфічна. [...] Голос — високий чистий тенор. Пісня — невідомий нікому варіант “Морозенка”. Словом, усе склалося на повну перемогу Терешка. Притихли наші кобзарі. Першенство Терешка стало признаним фактом”⁵.

У листі до президента Академії наук України О. Богомольця Г. Хоткевич з повним правом пізніше писав: “Я дав цілу нову галузь мистецтва — це кобзарське мистецтво. Я підвів під нього науковий фундамент і від сліпецького примітиву довів до границь справжнього мистецтва”⁶.

Відкриття XII Археологічного з'їзду відбулося 15 серпня 1902 року в актовому залі університету. Секція історико-географічних та етнографічних стародавностей працювала під головуванням М. Сумцова і мала шість засідань, на яких обговорювалися питання матеріальної культури. Вечірнє засідання секції 19 серпня було присвячене кобзарям і лірникам. Першим на ньому виступав М. Сумцов з доповіддю, в якій розглянув студії Русова, записи Ніговського, Твердохлібова та Іващенко, висловив думки щодо актуальності вивчення кобзарства. Повідомлення В. Іванова містило відомості про тогочасний стан артілей незрячих.

Водночас Г. Хоткевич виступив на з'їзді з науковою розвідкою про кобзарство та його перспективи “Дещо про українських бандуристів і лірників”. Ось як він згадує про початок свого виступу на з'їзді: “Я близько знав

життя незрячих. Переді мною стояли фігури городових, що розбивали об стовп ліру або бандуру — єдину годувальницю незрячої людини, і я почав свій доклад... з тим молодим завзяттям, якого так не діставало моїм умудреним віком попередникам... Коли я перейшов від історії до сучасності і почав описувати факти адміністративного насилля над незрячими — як їх заарештовують, висилають, гонять, розбивають їх інструменти, — я дивився прямо в обличчя губернатору, що сидів у першому ряду.., і кидав йому ці обвинувачення. Це було неархеологічно. Це було просто непристойно, — і я чув, як губернатор, нахилившись до графині, яка сиділа поруч, голосно говорив у крайньому обуренні: “Ведь это революция! Да ведь это прямо революция!”⁷

Як відзначає дослідник, у доповіді він розглянув три питання: про хибність думки щодо вмирання кобзарства в добу імперіалізму, про способи кобзарського виконання та соціальну систему, що “воювала з незрячими музикантами”⁸.

Графиня П. Уварова, відповідальна за організацію всього з'їзду, єхидно “дякувала” доповідачеві, а в її словах звучала злість та погроза. Слід зауважити, що доповідь Г. Хоткевича не надрукували в “Трудах съезда”, хоча там з'явилися не тільки доповіді інших промовців, але й різні повідомлення, дрібні замітки тощо.

На Археологічному з'їзді постала вимога дозволити кобзарям публічні виступи — на заключному засіданні з'їзду було ухвалено просити Московське археологічне товариство порушити клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про взяття під опіку народних співців і надання їм можливості безборонно займатися справою поширення й збереження стародавніх наспівів. Також було порушено питання про збір відомостей про кобзарів і лірників, а за участі Г. Хоткевича складено спеціальну анкету для дослідження стану кобзарства на початку століття.

Ідеї доповіді Г. Хоткевича набули широкого розголосу. Зокрема, М. Сумцов у харківській газеті “Южный край” (1904, № 8414) високо оцінив позицію з'їзду щодо кобзарства. У московському журналі “Этнографическое обозрение” (1903, № 2, с. 170) з'явилась інформація про засідання Московського археологічного товариства від 28 лютого 1903 року, на якому обговорювалась ухвала Археологічного з'їзду про кобзарство.

Величезне враження на всіх, навіть, за висловом Г. Хоткевича, “на людей в мундирах”, справив кобзарський етнографічний концерт. “Гроном прогрімів цей вечір по Україні і приніс з собою багато наслідків. Це був початок нової ери в житті кобзарів”⁹, — так згодом писав Г. Хоткевич про події 1902 року. Крім сольних виступів, Г. Хоткевич показав кобзарські дуети, тріо, а також ансамблі з лірниками та тріостою музикою (2 скрипки й басоля). За його словами, це була “перша спроба об'єднання різнорідних інструментів в одне струнке ціле”¹⁰. “Так, уперше в історії української музичної культури народна інструментальна музика прозвучала силами фольклорно-етнографічного ансамблю, який став предтечею сучасних оркестрів українських народних інструментів”¹¹. Позитивні відгуки про концерт і виступ Г. Хоткевича на з'їзді надрукували газети “Южный край” і “Харьковские губернские ведомости” (обидві за 21 серпня 1902 року), журнали “Літературно-науковий вісник” (Л., 1902, с. 54–56) та “Этнографическое обозрение” (М., 1903, № 1, с. 115).

Відразу ж після з'їзду було зроблено обшук на квартирі Г. Хоткевича, а також заборонено йому виступати з лекціями про музичне мистецтво та організовувати концерти кобзарів і лірників. Та митець не втратив сили духу. Він продовжував удосконалювати свою майстерність гри на бандурі, детальніше вивчати цей інструмент і різні способи гри на ньому. Дослідник відкрив у кобзарській грі раніше ніким не помічені специфічні риси.

Характерно, що Г. Хоткевич також досліджував кобзарські об'єднання як певні суспільні групи зі своєрідним побутом і навіть говіркою, яку він спеціально вивчав і використовував у своїй творчості, зокрема в оповіданні “Сліпець”. Своїми спостереженнями щодо мови сліпих Г. Хоткевич поповнив дані, зібрані в цій галузі І. Франком, В. Гнатюком та ін. Багато років Гнат Мартинович збирав матеріал про народні українські музичні інструменти і на цю тему написав ряд статей, що побачили світ переважно лише в наш час, а деякі ще й досі залишаються в рукописах.

Г. Хоткевич брав безпосередню участь у революційних подіях 1905 року. У зв'язку з цим на початку 1906 року він змушений був емігрувати в Галичину. Тут Г. Хоткевич швидко розгорнув активну діяльність, знайомлячи жи-

телів цих земель із кобзарським мистецтвом. Він об'їхав усю Галичину й Буковину, зачаровуючи слухачів своїм словом та грою на бандурі.

Ось як писав про один із таких виступів В. Лазаревський А. Чехову: “Величезний успіх випав на долю бандуриста Галайди [псевдонім Г. Хоткевича. — С. Д.]. Я про нього ніколи не чув. Це інтелігентна зовсім молода людина, трохи каліка — шкутильгає на одну ногу, обличчя в нього прекрасне, натхненне. Він скромний, скромний і надзвичайно музикальний. Бандура у нього в руках, як оркестр”¹².

Полонив він і великого Каменяра — І. Франко назвав його “кобзарем у дослівнім значенню сего слова”. Г. Хоткевич “вивчався грати на кобзі і співати старі кобзарські думи, — писав пізніше І. Франко. — Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість і співання дум вийшло з моди, серед простого народу для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовження серед інтелігенції”¹³. Особливо подобалися І. Франкові у виконанні Гната Мартиновича народні гумористичні пісні.

Це було високе поцінування Г. Хоткевича як кобзаря й пропагандиста кобзарського мистецтва. Такої думки про митця був не тільки І. Франко. Про надзвичайну майстерність гри на бандурі Г. Хоткевича писав тоді й молодий композитор С. Людкевич у статті “Відродження бандури”, наголошуючи, що “він... підніс гру на бандурі до своєрідного артизму, зробив її спосібною до більшого числа модуляцій та добув у неї чимало зовсім нових незвісних ефектів і нюансів, про які ніхто би й не думав... Вже тепер бандура в руках Хоткевича є незрівнянна до акомпанементу народних пісень”¹⁴.

1 вересня 1906 року в с. Вашківцях на Буковині відбувся концерт, на якому була присутня галицька письменниця Н. Кобринська. Вона написала статтю “Український бандурист”, в якій, зокрема, відзначила, що Г. Хоткевич — “то передусім чоловік великої любові до нашої, питомої народної штуки і дуже тонкого артистичного смаку”¹⁵.

Слід згадати, що Г. Хоткевич дав чимало цінних практичних порад Ф. Колесі, який вивчав записувати кобзарський репертуар на Полтавщину¹⁶.

“Різного роду організованих концертів не

має жодної змоги вирахувати, хоча серед них були особливі”, — згадує Гнат Мартинович в “Автобіографії наукового і громадського діяча”¹⁷. І справді, кількість тільки зафіксованих концертів, які влаштував Г. Хоткевич, величезна. Висока також їхня наукова та художньо-пізнавальна роль у популяризації музичної творчості народу. Тематика і зміст концертів, згадка про деякі з них у наукових працях, розробках, листах дають ключ до розкриття науково-пізнавального апарату Г. Хоткевича — дослідника українського музичного фольклору.

Коли Г. Хоткевич довідався, що професор М. Сумцов готує виїзд кобзарів для виступів у Галичині, то негайно написав йому листа, погоджуючись супроводжувати кобзарів і читати про них лекції. Щоб збудити інтерес галицької громадськості до цієї акції, він звернувся до М. Сумцова з пропозицією написати для львівської преси статтю про етнографічно-музичне значення такої поїздки і про важливість народної музики загалом¹⁸.

У доповіді на XII Археологічному з'їзді, а також у статтях “Спогади про мої зустрічі із сліпими” і “До історії кобзарської справи” Г. Хоткевич вперше розрізвив і проаналізував три способи гри на бандурі — київський, харківський і чернігівський, що стало важливим внеском в історію української музики. Під впливом виступів Г. Хоткевича й складеної ним анкети для вивчення живих кобзарських традицій в Україні на початку ХХ ст. посилилась увага дослідників фольклору до народної епічної пісенності, з'явилися монографічні праці й статті про окремих народних співців, про кобзарський репертуар (наприклад, праці М. Сперанського, О. Сластіона, Ф. Колесі та ін.).

Захоплення Г. Хоткевича кобзарським мистецтвом сприяло й розгортанню дослідження українських народних інструментів, особливо бандури. У 1909 році він видав підручник гри на цьому інструменті (зі змінами перевиданий 1930 року), в 1914 році опублікував статті “Бандура і її місце серед інших інструментів”, “Кобза, бандура, торбан і їх еволюція” та ін. У 1930 році дослідник видав книжку “Музичні інструменти українського народу”, в якій поряд з описом інструментів та визначення їх ролі в побуті народу наведено цінний матеріал не тільки з друкованих історичних джерел, але й із фольклорних — по-

дано багато ліричних пісень, коломийок, танцювальних приспівків, легенд.

Г. Хоткевич сприяв створенню першої капели бандуристів в Україні. 1928 року йому доручено було художнє керівництво студією бандуристів у Полтаві. Він склав для неї навчальну програму, взявши за основу харківський спосіб гри на бандурі, яким сам володів досконало, написав спеціальну вокально-інструментальну композицію “Поема про Байду” на сюжет відомої народної пісні. Всього для бандури він написав 69 творів.

Багато матеріалів про народні музичні інструменти, особливо про бандуру, зберігається (у рукописах) в архівних фондах Г. Хоткевича. Вони свідчать про масштабність і ретельність роботи вченого в цій галузі. Його дослідження народних інструментів, здійснені на фактичному матеріалі з широким використанням фольклорних джерел, досі не втратили свого наукового й практичного значення.

Отже, багатогранна діяльність Г. Хоткевича глибоко пов'язана з народною творчістю і має величезне значення для долі кобзарів і кобзарства в Україні.

“Червоною ниткою пройшло через усе його творче життя комплексне пізнання цього живого пласту української музичної культури”¹⁹, що дозволило діячеві узагальнити результати своєї 40-річної праці такими словами: “Пам'ять же про концерт на з'їзді залишилась серед самих кобзарів як чудова легенда, як спомин про якийсь золотий вік”²⁰.

The article is dedicated to the creative activity of a talented writer, publicist, critic, historian, musician, stage-director, pedagogue, translator — Hnat Khotkevych. Especially the author of the article focuses on Khotkevych's activity as a researcher of kobzari art, ethno-musicologist and instrument expert. Hnat Khotkevych was a founder of system approach to the study of national musical instruments.

The author analyses the basic principles used by Khotkevych in his 40-year noble business of formation mid development of education and culture in Ukraine: to research, create, embody, organize and teach other people.

¹ Супрун Н. Гнат Хоткевич — музикант. — Рівне, Ліста, 1997.

² Хоткевич Г. Воспоминания о моих встречах со слепыми // Хоткевич Г. Твори в двох томах. — К., 1966. — Т. 1. — С. 456.

³ Хоткевич И. Несколько слов об украинских бандуристах и лирниках // Этнографическое обозрение. — 1903. — № 2. — С. 105.

⁴ Хоткевич Г. До історії кобзарської справи // Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 181.

⁵ Там само. — С. 182.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА). — Ф. 688, оп., 1, спр. 332, арк. 23.

⁷ Хоткевич Г. Воспоминания о моих встречах со слепыми. — С. 464.

⁸ Там само. — С. 466.

⁹ Хоткевич Г. До історії кобзарської справи. — С. 182.

¹⁰ Хоткевич Г. Воспоминания о моих встречах со слепыми. — С. 475.

¹¹ Супрун Н. Музично-організаторська діяльність Гната Хоткевича у Харкові // Музична Харківщина. — 1992. — С. 129.

¹² Державна бібліотека Росії, ф. 331, кол. 49, д. 29—2, с. 6. (Письмо Б. Лазаревского к А. П. Чехову).

¹³ Франко І. Молода Україна. — Л., 1910. — С. 64—65.

¹⁴ Людкевич С. Відродження бандури // Світ. — 1906. — № 7. — С. 109—110.

¹⁵ Кобринська Н. Вибрані твори. — К., 1958. — С. 388.

¹⁶ Хоткевич Г. Твори в двох томах. — К., 1966. — Т. 1. — С. 515.

¹⁷ ЦДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2232, с. 5.

¹⁸ ЦДА України, ф. 2052, оп. 1, спр. 1286 “Лист Г. Хоткевича до М. Ф. Сумцова”.

¹⁹ Супрун Н. Кобзарський збір 1902 року // Дивосвіт Гната Хоткевича. — Х., 1998. — С. 109.

²⁰ Хоткевич Г. Воспоминания о моих встречах со слепыми. — С. 517.